

УДК 316.6

Висоцька О. Є.

РЕФЛЕКСИВНІ АСПЕКТИ КОМУНІКАЦІЇ

Статья посвящена исследованию рефлексивных аспектов коммуникации в контексте трансформации общественного сознания. Автор анализирует характер направленности рефлексии в различных формах коммуникации – в мифологической, религиозной, рациональной и пострациональной как парадигмальных оснований архаического, традиционного, современного и постмодерного состояний сообществ. В статье выделена критическая функция рефлексивности как способа самоосмысления субъективности в процессе её самоидентификации в мире.

Ключевые слова: рефлексия, рациональность, рациональная коммуникация, пострациональная коммуникация, деконструкция.

Article is devoted to research reflexive aspects of communication in a context of transformation of public consciousness. Author analyzes character of an orientation of a reflexion in various forms of communication – in mythological, religious, rational and postrational as the paradigmatic bases of archaic, traditional, modern and postmodern conditions of communities. In article critical function of reflexivity as way of self-perception of subjectivity in the course of its self-identification in the world is allocated.

Keywords: reflexion, rationality, rational communication, postrational communication, deconstruction.

Формулювання проблеми. Філософія як основа науково-методологічного та ідеологічного інструментарію створення ціннісних світів людської свідомості й характеру побудови соціального, починаючи з моменту свого виникнення, визначає ключові моделі комунікації, що домінують у тому чи іншому суспільстві, тому чи іншому історико-культурному утворенні. З другого боку, сама соціальна реальність, а також комунікаційні засоби її розкриття та функціонування обумовлюють створення нових форм комунікації, які, спочатку маючи суто епістемний характер, поступово стають символами тої чи іншої епохи, крізь призму яких певна спільнота ідентифікує себе-у-світі і світ-у-собі. В цьому сенсі філософська рефлексія виконує роль того «двигуна», який фактично задає напрямок суспільного прогресу. Тому важливим є визначення впливу рефлексивності на характер комунікаційних відносин сьогодення.

Стан дослідження проблеми. Рефлексивність як спосіб самопізнання актуалізований вже в перших добутках античної філософії і залишається центральною гносеологічною та світоглядною проблемою для всієї історії філософії. У XX столітті рефлексивні аспекти комунікації осмислено в контексті критики «філософії свідомості», що протиставляється «філософії дискурсу». У цьому сенсі важливими є роботи представників Франкфуртської школи (М. Горькаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, К.-О. Апель, Ю. Габермас), а також філософського постмодернізму та деконструктивізму (Ж. Дерріда, Ж. Бодрийяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар,

Ю. Кристева, У. Еко). Означену проблему також розробляли М. К. Мамардашвілі, Е. Ю. Соловйов, В. С. Швирьов, О. В. Соколов, В. С. Черняк, А. М. Єрмоленко, С. О. Кошарний, В. М. Куплін, А. Н. Лой, В. В. Лях, Л. А. Ситниченко. Однак аналізу рефлексивності як основи зміни парадигм комунікації досі не було проведено. Також залишається нез'ясованим питання щодо характеру рефлексних аспектів комунікації за доби Постмодерну.

Метою статті є визначити рефлексивні аспекти комунікації в контексті трансформації суспільної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Рефлексія є дією, завдяки якій людина приходить до власного внутрішнього самопізнання та до осмислення свого місця у світі. Рефлексія завжди передбачає процедуру розрізнення суб'єктом «Я» і «Не-Я», тобто певну об'єктивацію процедури самопізнання з метою повернення до самого себе. Однак шляхи цього процесу відрізняються залежно від тих форм комунікації, якими користується людина. Наприклад, релігійна комунікація спрямована на подолання диспозиції «Я» і «Не-Я» шляхом розчинення в Божестві. Тут рефлексія виступає як трансцендентальний акт самопізнання людини через Бога, тобто як Богопізнання. Раціональна комунікація, навпаки, тяжіє до самої процедури об'єктивації, коли утворюються бінарні суб'єкт-об'єктні опозиції, розрив між якими визначається онтологічним протистоянням матерії та свідомості. В постраціональній комунікації суб'єкт-об'єктні опозиції знімаються завдяки їхньому розчиненню в різноманітних дискурсах, які реалізуються або на засадах інтерсуб'єктивного підходу, або безсуб'єктного – завдяки уникненню будь-яких опозицій через відмову від самої категорії «суб'єкт».

Уже міф виступає як рефлексивна форма пізнання. На рівні міфологічного мислення передумовою рефлексії є так званий ефект зворотності у взаємодії з образами інших істот шляхом перевтілення в їхні тіла. Таким чином людина архаїчних культур намагалася досягти єдності з Іншим в процесі міфологічного акту комунікації. Ритуальна діяльність і міф як її змістова складова уможлиблює характер комунікаційних відносин, виконуючи роль об'єднувального початку в архаїчній спільноті. Міфологічна комунікація при цьому має парадигмальний характер, легітимуючи саме ритуал як основу соціального.

Раціоналізація рефлексивних актів відбувається з процесами автономізації розуму, виведення його образів на ідеалізований рівень. Так, Анаксагор, висуваючи тезу про абсолютність Розуму-Нусу, який править світом, вбачає його передумовою рефлексію. Саме розум виправляє прояви хаосу задля становлення космосу [5, с. 389]. У творчості Арістотеля ідея Нусу закріплена у вченні про нерухомий Розум-Першодвигун, що мислить самого себе. Завдяки рефлексивній діяльності Розуму-Першодвигуна все суще рухається до нього як до своєї останньої мети. З ідеєю Нусу-Розуму пов'язані також «пошуки самого себе», які здійснювали античні філософи, починаючи вже від Геракліта та Піфагора. Сократ головну увагу звертає на морально-етичні та гносеологічні аспекти рефлексивної діяльності. Сократ формулює принцип самопізнання як усвідомлення свого божественного походження. В інтерпретації знання як анамнесису («пригадування») рефлексія слугує способом повернення до

ідей як творчих прообразів речей. У Платона ідея рефлексії є центральним елементом його методу діалектики як «мистецтва звернення» від тіней до світу («міф про печеру» в діалозі «Держава» [7]) – справжнього джерела походження всіх речей. Звідси виникає погляд на рефлексію як віддзеркалення всього у всьому в процесі їх єднання, коли мікрокосм (людина) уподібнюється «макрокосму» (всесвіту). Отже, рефлексія – це не просто критичне переосмислення попереднього досвіду. Метою рефлексивного акту є гранична комунікація «Я» зі «світом», їхнє «співбуття» (М. Гайдеггер) у поверненні до Єдиного (Плотін) як «пізнання себе самого» (Сократ). Таким чином, рефлексію можна розглядати і як акт трансцендентального пізнання Абсолюту, і як акт екзистенційного самопізнання, і як процедуру раціонального аналізу й самоаналізу.

У часи середньовіччя поняття рефлексії стає складовою проблеми співвідношення віри і розуму, реалізуючись в образі Софії як «премудрості Божій». Саме тому віра стоїть вище від розуму, оскільки саме вона спонукає людину звернутися до Бога, пізнати вищі істини (Августин). Самопізнання стає елементом Богопізнання, оскільки лише через Бога людина здатна зрозуміти власне призначення і сенс свого життя. Зрозуміти буття означає долучитися до «над-буття» [2, с. 42]. Звідси – особлива увага до символів, через які людина відкриває знання і які вона «читає» навкруги. Для середньовічної людини «світ – це книга, написана рукою Бога, у якій кожна істота являє собою слово, наповнене смыслом» [3, с. 266].

Новий час відкриває нове розуміння рефлексії як шляху досягнення об'єктивного буття (яким воно є «саме-по-собі»), що перебуває не тільки поза свідомістю суб'єкта, але субстанційно протистоїть йому. З цього часу рефлексію почали ототожнювати з операцією аналітичного раціонального пізнання, яке зі сфери гносеології було перенесено на всі соціальні відносини. Теорії «суспільного договору», «природного праву» виникають як результат розуміння обумовленості будь-яких форм комунікації «раціонально зрозумілим інтересом», що спонукає людей до різних форм консенсусу. Рефлексія виступає не тільки способом самопізнання суб'єкта, а й знаряддям суспільного прогресу.

Лише на початку XX століття екзистенціалізм та феноменологія зумовили повернення до античного розуміння рефлексії як внутрішнього (інтенційного) акту «відкриття» свідомістю самої себе як особливого буття. Засобом такого самопізнання і є мова як «дім буття» (М. Гайдеггер). При цьому якщо рефлексивна настанова класичної гносеології І. Канта передбачала побудову позитивної моделі пізнання шляхом визначення граничних елементів пізнавальної здатності «трансцендентального суб'єкта», то філософія XX століття задає параметри негативної гносеології, де рефлексія розкриває неможливість пізнати світ поза мовними структурами. Пошуки «справжнього буття», заявлені екзистенціалізмом, як протидія «Мав», у постструктуралізмі закінчуються запереченням будь-якого трансцендентального рівня самопізнання.

Уже розпочинаючи з Нового часу, процедури рефлексії здійснюються у межах дискурсивних практик. Дискурсом є специфічні правила організації мовленнєвих практик, тобто все те, що було вироблено сукупністю знаків у межах певної

ідеологічної формації [8, с. 107]. Становлення дискурсивного знання відбувається з поглибленням раціоналізації західноєвропейських спільнот та легітимації саме раціональної комунікації. Особливістю раціональної комунікації є орієнтація на певні логічно обумовлені та раціонально аргументовані сукупності правил, що мають кінцеву структуру, тобто можуть бути описані. Консенсусу досягають у межах раціональної аргументації та зафіксованих у правовому полі загальновизнаних правил.

Слід розрізнити суто мовні та дискурсивні практики. Мова завжди встановлює «кінцеву сукупність правил, що підпорядковує безкінечну множинність уявлень» [8, с. 28]. На відміну від неї дискурси являють собою сукупності, що обмежені вже певними сформульованими лінгвістичними послідовностями, які кінцеві й тому можуть бути проаналізовані. Міфологічна комунікація у своєму первісному вигляді не дискурсивна. Вона не може бути виокремлена із загального досвіду людини архаїчних культур. Однак десакралізація міфу призводить до того, що він стає обмеженим і вкладається в уже зафіксоване епістемне знання. В міфологічній комунікації починає домінувати її ритуальний аспект, а зв'язок із сакральним поступово втрачається. Вже релігія є обмеженням міфологічної комунікації, оскільки вкладає міфологічні смисли у певний вербально фіксований контекст. Релігійна міфологія також поступово піддається рефлексії, саме тому визначальною тенденцією в еволюції релігій є їх абстрагування від конкретних переживань людини, універсалізація релігійної символіки.

З ускладненням соціальної диференціації суспільств та створенням централізованих державних систем міфи набувають вигляду дискурсів, оскільки отримують значення лише у порівнянні з іншими міфами. Міф, який спочатку мав характер метамови будь-яких форм комунікації (тобто був їхнім змістом), стає конотативною системою, за допомогою якої шляхом створення нових смислів наука, релігія, мистецтво, мораль та право легітимують власний зміст. У результаті міф починають розглядати як спотворене знання, або «докса» (за термінологією Р. Барта), яке перетворюється в повсякденну масу слів, уявлень, стереотипів, які вже Ф. Бекон визначав як «ідолів» людської свідомості. Міфологічні дискурси, включені в контекст релігійного знання, оголошують головними «ворогами» раціональних дискурсів. Програмною для Просвітництва стає боротьба зі стереотипами міфологічної свідомості.

У сучасну добу міфологічні дискурси, за допомогою яких відбувається симуляція «реальності», захоплюють увесь простір реальності, не даючи їй прорватися крізь пласти рекламної продукції, шумів радіо та візуального світу телебачення, штучних речей, нормативних пріоритетів моди, тобто всього того, що забезпечується «несвідомими» потягами підступного міфічного. Одночасно наявна ностальгія за втраченою міфологією як позамовним феноменом. Звідси – розквіт «нової міфології», яку розробляли спочатку Ф. Ніцше та романтизм, а потім вона стає програмною для модерністських течій початку XX століття, серед яких – російський символізм, футуризм, дадаїзм, сюрреалізм тощо. Новим сплеском впливу міфологічних дискурсів є їх вторгнення наприкінці XX –початку XXI століття у

віртуальний світ ігор, тотальне захоплення «фентезі» як потяг до сакрального та чарівного. «Деміфологізація деміфологізації» (Дж. Ваттімо), однак, не компенсує в повному обсязі ці пориви. Міфологічна комунікація продовжує залишатися дискурсивною (і вже ніколи не буде іншою). Хоча міфом може стати все, проте світ, у якому ми живемо, вже не може бути описаний лише міфом. Причиною цього є не тільки те, що світ, сконструйований постіндустріальною культурою, набагато складніший, аніж соціальний світ архаїчних культур. Визначення «складності» форм комунікації культур тих чи інших історичних епох мало що скаже про справжній характер стосунків між людьми, який в емоційно-психологічному плані практично не відрізняється від сплетіння відносин і людини Римської імперії, і представника середньовіччя чи Відродження. Головним атрибутом міфу є те, що в ньому «смысл вже завершений» [1, с. 242], а в межах і модерністського прогресивного мислення, і постмодерністської іронії подібної завершеності смислу бути вже не може. Міф, незважаючи на надмірну увагу до нього і з боку психоаналізу, і з боку мистецтва та піар-технологій, залишається лише вкладеним у той чи інший дискурс, тобто наповнюється іншим, не властивим для нього ідеологічним змістом. У свою чергу раціоналізація релігійних образів через метод пояснення, а також шляхом зрівняння сакрального та профанного, руйнує і релігійну комунікацію, переводячи її в ранг одного з дискурсів, який має значення лише в межах власних координат.

Після Французької революції, а також в пеклі подій Першої та Другої світових війн відбулося переосмислення раціональних засад комунікативних практик. Критична саморефлексія раціональності призвела до усвідомлення її власних меж, тобто універсалістські ідеали виявилися утопічними, оскільки неможливо скінченне описувати через нескінченне. Так сформувався так зване постметафізичне мислення, яке зосереджене на пошуку нових нелінійних координат раціональності (як постраціональності – раціональності, що намагається перетнути саму себе, відмовляючись від власних початкових характеристик).

Узагалі, дискурсивність мовних практик можна усвідомити лише з появою та опануванням парадигми постраціональної комунікації, оскільки в культурі Модерну визнається істинною лише західноєвропейський тип раціональності. Дискурс як вербально артикульована форма об'єктивація свідомості, що регулюється панівним у певній соціокультурній традиції типом раціональності, у культурі Постмодерну надає знанню полівалентного статусу.

Конституювання мовних світів тепер здійснюється в межах граматичних структур. Однак якщо для раціональної комунікації важливим є момент взаємопорозуміння як досягнення згоди, то в постраціональній комунікації ця процедура займає вторинне місце. Постраціональна комунікація будується шляхом парадоксального мислення, у якому важливим є не порозуміння (досягнення тотожності комунікації), а критика, деконструкція відомого повідомлення (тобто момент розрізнення). У раціональній комунікації рефлексивність мовного акту полягає в співвіднесеності змісту зі змістом (що виступає як метакомунікації). В постраціональній комунікації така співвіднесеність необов'язкова, оскільки не існує її метапередумов, а самий зміст винесений за межі комунікації. Тому зв'язок між

змістом та смислом може бути втрачений або ж підмінений.

Якщо для всієї західної культури аж до кінця XIX століття основним був принцип тотожності, тобто наявність певних паралелей між «Я» та «світом», то ірраціоналізм, екзистенціалізм і, особливо, постструктуралізм в основі процесу рефлексії вбачають саме момент розрізнення. Репрезентативний спосіб філософської рефлексії підпорядкований принципу тотожності. Йому протистоїть номадологічний (за термінологією Ж. Дельоза), що побудований за принципом розрізнення. При цьому в першому випадку невідоме виявляється лише нелегітимізованим відомим, між тим феномен розрізнення залишається за межами репрезентативної рефлексії. Тавтологічність подібного розгляду будь-яких явищ полягає в прийомі постійного повторення (серійності) того ж самого, коли, за словами Н. Лумана, «тавтології суть розрізнення, які не розрізняють; вони суть розрізнення без розрізнення. Вони експліцитно заперечують, що те, що вони розрізняють, становить розрізнення» [6, с. 198].

Розрізнення передбачає не тільки рефлексію щодо розрізнення в тотожності, але й розрізнення між тотожністю і нетотожністю. Так, «трансцендентальна метафізика» І. Канта, згідно з Ж. Дельозом, завжди описує лише те знання, яке відоме суб'єкту заздалегідь (а priori), і нічого не знаходить в тому, що не впливає із заданого досвіду (тобто є а posteriori-знанням) [4, с. 147]. Саме тому філософія тотожності завжди мислить трансцендентальне за подобою свідомості людини, тобто рефлексія виявляється не просто поверненням самосвідомості до самої себе, але й замкненою процедурою, з якої вона не здатна вислизнути.

Номадологічні принципи характеризують протилежний підхід світобачення. Серед них – відмова від структури на користь аструктурності, ризомності, ацентризму побудови рефлексії, що задається в ігровому режимі як низка випадковостей, які, власне, і спричиняють породження нових смислів; відмова від будь-яких опозицій шляхом процедури «зняття» бінарності за допомогою проблематизації смислу, орієнтація на принципову процесуальність та віртуальність усіх процесів, їхню детериторизацію (кочівність).

Номадологічне світобачення, що задане постструктуралістською методологією, мало наприкінці 60-х років XX століття революційне значення і його слід усвідомлювати як елемент ліворадикально-анархічних поглядів, у межах яких відбувалося протиставлення асистемності системі. Однак іронією долі номадологія Ж. Дельоза реалізувалася в гіпертекстовій реальності, що була використана «системою» постіндустріалізму як ідеологічна конотація її власних характеристик. Гіпертекстова реальність, що задає всі параметри культури Постмодерну, має цілковито номадологічний характер. При цьому, однак, вона позбавлена того, чого власне прагне постмодернізм – рефлексії рефлексії, яка унеможливорює будь-яке привласнення людської думки і людської волі. Творчість як нескінченна дихотомія «хаос – космос» у гіпертексті втрачає свою інноваційну спрямованість, замикаючись у безкінечних відтвореннях власного розрізнення.

Подібна особливість характеризує, на думку Н. Лумана, і способи самоопису соціальних систем як тавтологічний та парадоксальний. Однак парадоксальний

підхід, що здійснюється за допомогою розрізнення, теж залишається в межах метафізики тотожності, оскільки соціальна система і в цьому випадку нездатна здійснити процедуру рефлексії рефлексії. У випадку тавтології суспільство визначає себе як те, чим воно є, а у випадку парадоксу – тим, чим воно не є [6, с. 206]. Тавтологічний самоопис передбачає збереження вже наявних елементів соціального (традиціоналістський підхід), парадоксальний – здобуття того, чим не володіє соціальне (революційний підхід). Вийти із подібної ситуації можливо лише тоді, коли «на місце рефлексії тотожності, що тягне назад, до тавтології чи парадоксу, приходить рефлексія протилежності ідеологій, протилежності, що виникає із біфуркацій» [6, с. 208]. Така рефлексія не може залишатися атрибутом системи, оскільки остання уникає біфуркаційних станів. Однак розвиток будь-якої системи неможливий без впливів таких біфуркацій.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо таке:

1. Рефлексивність як спосіб осягнення дійсності має деструктивний елемент, що визначений як критичний підхід до попереднього досвіду.

2. Зміна парадигм комунікації обумовлена процедурою рефлексії попередніх форм комунікації, при цьому останні, піддаючись рефлексивному переосмисленню, втрачають своє легітимне значення. Так, міф, піддаючись рефлексивному переосмисленню в релігійній свідомості, перестає виконувати функцію об'єднувального початку, оскільки інтегрується з релігією, набуваючи вторинного порівняно з нею значення. У свою чергу, раціональна парадигма комунікації набуває легітимного значення одночасно з процесами деміфологізації та десакралізації релігії шляхом їхньої деструкції в досвіді раціональних аспектів комунікації у модерну добу. Сучасний етап комунікативних відносин передбачає процедуру рефлексивного переосмислення раціональності та раціональної комунікації.

3. Деструкція поняття раціональної комунікації через осмислення його методологічних обмежень й особливо його ідеологічних маніфестацій у досвіді тоталітаризму та технократизму допомагає окреслити конфігурацію парадигмальних аспектів комунікації за доби Постмодерну. Постраціональна комунікація, будучи продуктом деструкції раціональної комунікації, одночасно є її продовженням і тотальним розкриттям. З другого боку, постраціональна комунікація, що є методологічним ідеалом постмодернізму, у суспільстві Постмодерну реалізується як підґрунтя споживчої ідеології посткапіталістичних відносин.

Література:

1. Барт Р. Миф сегодня // Барт Р. Мифологии. – М., 1996.
2. Библер В. Из «Заметок впрок» // Вопросы философии. – 1991. – № 6.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.
4. Делез Ж. Логика смысла: Пер. с фр.; Фуко М. Theatrum philosophicum: Пер. с фр. – М.; Екатеринбург, 1998.
5. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. – Книга II. – М., 2001.
6. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-Логос. – М., 1991.
7. Платон. Государство // Платон. Филеб. Государство. Тимей. Критий. – М., 2000.
8. Фуко М. Археология знания: Пер. с фр; Общ. ред. Бр. Левченко. — К., 1996.